

УДК 007: 304:070

DOI: [https://doi.org/10.18524/2307-8332.2023.2\(28\).299787](https://doi.org/10.18524/2307-8332.2023.2(28).299787)

Тетяна ШЕВЧЕНКО

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української літератури та компаративістики
shtn75@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8118-9663>

ОЦІННЕ Й АНАЛІТИЧНЕ НАЧАЛА В ЛІТЕРАТУРНІЙ КРИТИЦІ К. МОСКАЛЬЦЯ

Анотація. У статті проаналізовано можливості рецензійного дискурсу К. Москальця на прикладі його відомої збірки «Людина на крижині». Безпосереднім предметом осмислення стали аспекти взаємодії оцінного та емоційного начал в есеях книги. Літературно-критичні твори К. Москальця поєднують ознаки відгуку, рецензії, статті. У них раціональне та емоційне начала обопільно співіснують, відтак тексти демонструють баланс оцінного та аналітичного начал. Зроблено висновки, що в межах одного тексту К. Москальця як критика і письменника можна спостерігати як розгорнуті висловлювання емоційно-оцінного характеру, так і ґрунтовні критичні міркування, в основі яких – прискіпливий, скрупульозний, деталізований аналіз художнього твору в єдності його змісту і форми, що базується на методі коментаря твору.

Ключові слова: есей, критика, збірка, аналіз, рецензійний дискурс, оцінка.

Постановка проблеми. Питання взаємодії літератури і критики неодноразово були предметом наукових дискусій. Один із можливих напрямів такої дискусії – можливість використання літератури як fiction в якості персональної самопрезентації. У цьому сенсі доволі показовою є літературно-критична есеїстика, у якій автор, часто сам будучи письменником, шукає нові можливості реалізації. У цьому сенсі нам імпонує літературна критика / есеїстика К. Москальця. Його збірки літературно-критичних есеїв давно посіли нішу інтелектуальної есеїстики, якісної критики, створеної митцем, тобто творчою особистістю, безпосередньо зануреною в літературний процес сучасності. Книги автора, що складаються з есеїв різних видів – «Людина на крижині», «Гра триває», «Стежачи за текстом», «Сполохи», «Спорудження мосту» – яскраве тому свідчення.

Мета чинного дослідження – аналіз взаємодії оцінного й аналітичного начал в літературно-критичній есеїстиці К. Москальця. В якості **об’єкта** вивчення обрано збірку цього автора «Людина на крижині», а **предметом** осмислення постали його есеї, присвячені аналізу того чи того художнього твору сучасності й минулого (у збірці, окрім критики, має місце й філософська есеїстика). Найвідоміша книга К. Москальця «Людина на крижині» об’єднує різного роду

відгуки: автор у своєрідний спосіб аналізує і художні твори (наприклад, роман «Московіада» Юрія Андруховича в есеї «Незадоволення твором»), і збірки поезій (приміром, Михайла Григоровича в есеї «Різноманітні форма мовчання»), і антології (у творі «Запитання без відповіді» предметом обсервації стають одразу три книги «Квіти в темній кімнаті», «Опудало» і «Вечерю на дванадцять персон»), і наукові монографії (Тамари Гундорової «ПроЯвлення Слова. Дискурс раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація» та Соломії Павличко «Дискурс модернізму в українській літературі»).

Виклад основного матеріалу. Неозброєним оком видно, що автор перебуває у пошуку «свого» твору й «свого» автора, тож жанр есею в цих «пошуках» підходить якнайкраще, адже, як наголошує Б. Матіяш, сучасна есеїстика розширює творчі горизонти, відкриває можливості для різних експериментів, робить літературу інтимнішою, опертою на приватне переживання, у ній розкриваються ті питання, про які автор хотів би розповісти друзям або запитати самого себе [2, с. 27].

І зовсім неважливо, як автор сам назве обрану форму втілення думки – «Листом до Мандрівника на Схід» («Страсті по Вітчизні») чи розвідкою «Замість дослідження». Головне в них – критична оцінка побаченого в тексті й навіть поза ним та передача ні з чим незрівнянної радості автора від прочитаного й осмисленого.

Критичне око Костянтина Москальця оцінює все, до чого торкається, – це слово з виявленою аксіологічністю. Оціночним началом пронизані важливі в поезії і прозі естетичні категорії – високого і низького, поетичного і прозаїчного, проминального і нескінченного. До кожної аналізованої книги автор підходить одноосібно, проте не можна сказати, що критичний відгук про збірку / твір виглядає наче ізольованим від великої літератури, від контексту і надтексту. Автор віднаходить інтертекстуальні зв'язки у віршах, новелах, монографіях, аналізує перші і наступні їх редакції, якщо вони виявляються доступними для нього, шукає природу мотивів творів у листах чи спогадах авторів і навіть окреслює перспективи подальшого аналізу творів. Приміром, аналізуючи збірник статей Вадима Скуратівського, він пише про нього так: «Ця “не вина, а біда” потребує своєї герменевтики, позаяк вона є текстом, написаним у нелюдських умовах, котрий слід прочитати не тим способом, який ці діти біди вважають самозрозумілим, а шляхом інтерполяції, філософської дивінації і психоаналітичної кон'єктури, пам'ятаючи при цьому, що й установлений таким чином текст залишатиметься гіпотетичним, тобто відкритим для подальших, інакших прочитань і процедур, впускаючи в себе завдяки цим осмисленням традицією своєчасності, від якої він так довго й драматично був ізольований, стаючи конкретним задля історичності придатного буття» [3, с. 208].

Розширення смислової палітри за рахунок активного введення та обігрування певної думки чи образу – прикметна властивість поетики есеїв К. Москальця, котрий часто цитує, мудро спираючись на багатоповіркову культуру, закріплену не лише в національній традиції, але й світовій.

Однак науковий аналіз творів і збірок – не єдина самоціль автора (для цього можна було обмежитися власне рецензією). Прискіпливе проникнення в поетику творів стає для автора приводом для більших міркувань, підґрунтям виходу на ширші контексти. Так, аналіз багатотомного видання Василя Стуса, виданого завдяки зусиллям Михайлини Коцюбинської та Дмитра Стуса, прискіпливий аналіз Стусових поезій, представлений у творі, що складається аж з семи розділів, наприкінці підштовхують К. Москальця до філософських узагальнень про те, як важко бути людиною в цьому жорсткому світі: «Людина не усвідомлює того, що за її посередництвом прабуття починає пізнавати, розуміти й рятувати себе, здійснення Бога в людині не дозволяє їй залишатися буттям у спочинку; людина може бути лише можливим напрямком цього процесу і водночас вічним завданням. У цьому плані людина не існує як стала річ, а є лише вічно можливою гуманізацією і процесом олюднення, який часто супроводжується регресією до озвіріння. Ці явища регресу кожної миті життя борються з процесом гуманізації як в окремій особі, так і в цілих націях. Бути людиною надзвичайно тяжко» [3, с. 250–251].

Грунтовне прочитання монографії Соломії Павличко спонукає критика до висновків культурологічного та історіософського характеру: «Вивільнення дискурсу могло відбутися – і відбулося – не через пізнавальний, раціональний підходи до нього, а завдяки безпосередній еротичній причетності. Сьогодні художня література не зможе протистояти ні Інтернетові, ні магічному впливові fiction, продукованої незчисленними, устократ ефективнішими й модернішими засобами масмедій з від TV до відео й далі; це реалії нашого часу, протест або уникання й витіснення яких були б неадекватними, анахронічними поставами» [3, с. 175].

Отже, у творах К. Москальця зі збірки «Людина на крижині» можна віднайти як оцінне, так і аналітичне начала, які у своєрідний спосіб збалансовані. Іншими словами, його критичні рефлексії – це синтез відгуку, рецензії, автокоментаря, середньовічного слова, портретного нарису, що, власне, і складає суть такого поліморфного жанру, як літературно-критичний есей. В одних творах відчутнішими є аналітичні ноти (наприклад, «Роман із дискурсом», «Історія літератури не є історією хвороби»), в інших – особистісні враження (приміром, «Незадоволення твором»), у третіх – портретне начало («Різноманітні форми мовчання», «Страсті по Вітчизні»; останній есей є чи не найповнішою оцінкою чотиритомного видання творів Василя Стуса). Проте в жодному з п'ятнадцяти творів збірки не можна окреслити домінування того чи того начала, відтак маємо цілком органічний стилістичний симбіоз обраної автором форми відтворення смислу – літературно-критичне есей.

Так, у межах одного тексту можна спостерігати як розгорнуті висловлювання емоційно-оцінного характеру з особистою думкою автора, так і ґрунтовні критичні міркування, в основі яких – прискіпливий, скрупульозний, деталізований аналіз художнього твору в єдності його змісту і форми, що базується на

ледь не призабутому сьогодні методі філологічного коментаря тексту. Есей демонструє як бурхливі емоційні враження про прочитане, котрі покликані привернути увагу до творів, що явно сподобалися, так і надає їм аргументоване тлумачення й оцінку ідейно-художньої своєрідності. Автор твору, як у відгуку, пояснює свій інтерес до твору особистісними пристрастями, аргументує на власному читацькому досвіді, смаку і перевагах. Він же, як у рецензії, прагне бути по можливості об'єктивним, адже зосереджується насамперед на його змістовно-формальних якостях, аналіз яких диктує насамперед поетика, себто художні особливості.

Особливості композиції есеїв зі збірки «Людина на крижині» також засвідчили, що твори – це своєрідний симбіоз відгуку та рецензії з вкрапленням інших жанрових утворень. Так, твір може розпочатися з переліку особистих пристрастей автора як читача, історії його знайомства з даним автором чи його книгою, тези-короткого переліку оцінки прочитаного («Різні способи бути українцем»). Як відомо, так розпочинається критичний відгук [див.: 4]. А може розпочатися з детального обґрунтування приводу для рецензування, як-от «повернене» ім'я («Страсті по Вітчизні»), новий твір автора («Різні способи бути українцем»), творчість автора – помітне явище в літературі («Незадоволення твором»), полеміка довкола автора («Замість дослідження»), актуальність проблематики творів («Історія літератури не є історією хвороби»). Це може бути і зовсім відсторонений від подальшого предмета обговорення вступ, в якому у своєрідний спосіб оголено процес зародження думки, котра поки що не розвинулась у якесь завершене ціле, проте принаймні вказаний напрямок цього дійства. Потім у решті частин ми матимемо розгорнутіші і вагоміші міркування з того чи іншого приводу.

Після вступу в есеї – основна частина, яка може бути наближеною до відгуку, а може й до рецензії. У першому варіанті мають місце міркування, у яких обґрунтовується висловлена оцінка (важливість й актуальність порушених автором проблем, огляд, проте не переказ, провідних мотивів з акцентуацією на найбільш важливих, думки й почуття автора у зв'язку з прочитаним). На нашу думку, «канони» відгуку найбільше простежуються в творі «Роман із дискурсом». Однак домінує й інший варіант основної частини, який найчастіше можна зустріти в рецензіях: тлумачення й оцінка ідейно-художньої своєрідності текстів (аналіз назви – семантики, алюзії, асоціації), спосіб їх організації (як на рівні мікро-, так і макропоетики, насамперед, віднайдення поетичної перебудови семантики слів, їх ознак, народжень нових асоціацій, одним словом, способів утвердження нового через загальнозначиме; особлива прикмета саме Москальцевого стилю в епізодах основної частини есею – пошук того, як необроблений матеріал долучається до поетичності, як утворюється, за словом академіка О. Веселовського, новий «нервовий вузол», провідник поетичних асоціацій. Саме такий принцип організації основної частини більшості літературно-критичних есеїв книги.

Завершується твір, як і має бути, висновками, які об'єднують риси відгуку й рецензії. Це можуть бути як короткі узагальнення зі зверненням до потенційного читача чи ідеєю продовжити знайомство з його творчістю («Різноманітні форми навчання»), а можуть бути і ґрунтовні висновки про художні переваги досліджуваного тексту і його ваги для сьогочасного літературного процесу («Різні способи бути українцем»). Однак автор полюбляє завершувати свій твір або цитатою з проаналізованого твору («Різні способи бути українцем»), або (і це найчастіше!) особистими сентенціями різного штибу, що головним чином виводить твір з форми відгуку чи рецензії і наближує до есею. Прикладом такого завершення може бути твір «Бахмач-Пасажирський», котрий завершується неординарним освідченням в коханні до читача й істини: «Істина може бути насмішкуватою. Часом вона зринає в пахошах цитрини, у трояндовому відтінку снігів під призахідним сонцем. Дещо перефразовуючи святого Сильвестра, можна порівняти істину із цибулею, – оскільки вона добра й примушує людей плакати. Або всміхатися. Істина ховається, а потім виглядає, в образі, скажімо «ідеї», заховуючись, таким чином, геть чисто як той я, котрий пише, що він – Костянтин Москалець» [3, с. 84].

Не можна не відзначити особливу позицію автора, явлену в літературно-критичних студіях автора. Як відомо, «образ автора рецензії, зазвичай, «ховається» за займенником МИ і дієсловами спільної дії, однак цей автор індивідуальний. Він являє собою особу, що має право на оцінку чужої праці, оскільки володіє високим рівнем професійної компетенції» [3, с. 206]. Автор творів зі збірки «Людина на крижині» є зримим, наочним; він – активний рушій думки, особа, що виправдовує комунікативні наміри адресатів (і читачів, й автора), і просто естет, який отримує насолоду від прочитаного. Він аж ніяк не претендує на те, щоб мовити від імені «ми», навпаки, обрана ним есеїстична форма дозволяє розкуто почуватися в ролі поціновувача досягнень якісної чужої праці, як каже сам автор, бути «причетним» до них. Можливо, оці особисті відкриття – і найцінніші в збірці «Людина на крижині», адже за ними ховається особлива енергетика – духовна й наукова, що постала на багатьох джерелах творчості, індивідуальних й універсальних імпульсах, наділена неперебутнім характером і силою сугестивного впливу, як-от у наступному фрагменті: «Своєрідне мовчання віршів Михайла Григоріва спонукає читача прислухатися до того, що саме чують вони разом із їхнім автором. Не виключено, що в тому евентуально спільно почутому відбудеться зустріч. А кожна справжня зустріч розпочинається бесідою, так само, як кожний сон закінчується пробудженням, і в кожному очевидному забутті терпляче проростає сполох пам'яті про себе» [3, с. 114].

Простежимо жанрові прикмети твору на конкретному прикладі. Найпоказовішим, на нашу думку, є есей «Різноманітні форми мовчання», присвячений аналізу добірці віршів Михайла Григоріва. Початок твору – оголені особисті відкриття про «непокрите плем'я слів» молодого поета. У вступі есе містить-

ся чимало риторичних питань, що свідчить про те, що поезія не залишила байдужим критика, однак ще не поставлено останню крапку в її оцінці і здійснено лише першу спробу в цій справі: «Чи справді це хотів сказати поет, кажучи те, що сказав, і говорячи далі? Чи, може, це просто невротична потреба письма, потреба створити ілюзію бодай якого-небудь сенсу й ладу в абсурдному, мало-придатному світі? Різновид самозахисту, таке собі духовне карате абсурдної людини? ... Цей невроз, – якщо це він, – до біса нав'язливий. Стережеш його, бережеш, кутаєш і доглядаєш, ніби справжню рану. Або дитину. Втім, він і є раною і дитиною також» [3, с. 108].

Оцей «вступ» посівмайже дві сторінки, що навряд чи припустимо в класичній рецензії, яку відносять до аналітичних жанрів. Потім автор зосередив увагу на змісті віршів, проте це зроблено нестандартно, неповторно; такі визначення побудови книги можна зустріти тільки в есе: «Поет не пригадує, якою мірою прихід в “сюди” залежав від його волі. Можливо, цей прихід став одним із найдостовірніших виявів свободи. Єдине, чого навчився поети у «тут» – це усвідомлювати час заснованим і записувати його плин» [3, с. 110].

Велику увагу К. Москалець приділив тому, як він особисто утвердився в значимості віршів М. Григоріва і тому, як він прагне переконати у цьому читача. Твір засвідчив, що автор – неабиякий знавець і світової літератури, і творчості самого М. Григоріва, адже шукає витоки його творів і прагне вписати його поезії у сучасний літературний контекст. Проте основне джерело аналітичної рецепції К. Москальця – мотиви й образи віршів, які у своєрідний спосіб розкривають внутрішній світ поета і є близькими критику, і тут важить не так їх кількість, як якість, які влучно, майстерно, незвичайно, колоритно створив автор і помітив есеїст. Проте він не зацікавлюється виключно на художніх особливостях віршів, а часто вдається до медитацій, спершу не пов'язаних з предметом обговорення на кшталт: «Бог відсутній – але поет буде для Нього храм, знаючи про повернення Бога. Бог – Слово, людина перед Ним є мовчанням, у найрізноманітніших формах: від захвату й страху – до любові. Слово народжується не з мовчання, а з Того, Хто є Батьком Слова. Але народжене Слово приходить і втілюється в мовчанні, тобто в людині» [3, с. 112].

Оцінне ж начало в есеї «Різноманітні форми навчання» потребує окремого зауваження. «Оцінність як термін лінгвістики охоплює різноманітні мовні одиниці з оцінною семантикою та передає позитивне або негативне ставлення мовця до названого предмета, явища, поняття. Позитивна або негативна змістова шкала оцінності формується відповідно до визначених у суспільстві соціальних, національно-культурних, моральних цінностей. Логічна (раціональна) і емоційна (ірраціональна) оцінка в тексті часто взаємодіють. Логічно оцінність мотивують об'єктивні думки, а емоційну – почуття суб'єкта до об'єкта (особи, предмета, явища, події тощо)» [5, с. 213]. Виражаючи суб'єктивне ставлення суб'єкта до об'єкта, оцінка встає поруч з такими категоріями мови, як модальність, емоційність і експресивність. Звісно, оцінка сама по собі не може бути

об'єктивною. Щоб її максимально об'єктивізувати, автор використовує різні види цитат – пряме цитування, власне і невласне-пряме мовлення, а також передає чуже мовлення за допомогою деліберативного об'єкта, однак робить це економно, не переобтяжуючи твір віршами, ніби залишаючи двері перед читачем напіввідчиненими, аби він сам оцінив сказане критиком у процесі особистої «причетності» до твору. Натомість критик перелічив чи не всі назви віршів М. Григоріва, додавши до них особисті коментарі на кшталт: «Поет опиняється ближче до буття (відомо ж бо, що «останні стануть першими»), залишаючи феномен герметизму «ніяким людям» – мабуть надовго. Адже ще Хосе Ортега-і-Гассет зазначав..., що пересічній людині наших днів не спадає на думку сумніватися у своїй довершеності. Природжений герметизм її душі перешкоджає «еврименові» порівняти себе з іншими людьми, що було би передумовою для пізнання власної недостатності» [3, с. 114].

Отже, це не рецензія (тут, принаймні, відсутній обов'язковий структурний елемент цього жанру – повідомлення про автора, назву, місце і час створення й публікації книги, котрі обов'язково передують основному тексту) і не відгук (за обсягом деякі твори – до тридцяти сторінок, що аж ніяк не може відповідати вимогам цього жанру). Ознаки інших жанрів критики – проблемної статті, оглядової статті, літературного портрету, листа-звернення до письменника – тут, звичайно, мають місце, проте проявляються частково і фрагментарно, а виглядають виразніше на тлі насамперед рецензії.

Варто також відзначити, що твір «Різноманітні форми навчання» скомпоновано за принципом есеїстичної (довільної) композиції. В такому тексті рух думки поєднується з картинкою чи епізодом, ліричні та філософські роздуми з елементами гострої фабули. Це вільний ланцюжок асоціацій зі схожістю і близькістю думок, образів, мотивів, близькістю з часом і простором [див.: 4].

Висновки. Таким чином, обрана в книзі форма літературно-критичного есе є найадекватнішою для обраної автором «гри», учасниками якої є твори, автори, критики і сам автор зі своїми поглядами на мистецтво слова та сучасний літературний процес у всьому його розмаїтті. Правила «гри», що передбачають насамперед відхід від конкретного твору до ширших реалій і контекстів, не дозволяють обмежитися власне рецензією: Москальцеві явно не імпонує сучасна тенденція в цьому жанрі, в якому переважає інформативність над естетичною оцінкою твору, тому він і не звертається до нього. Можливості відгуку як твору, де наявні виключно враження про прочитаний твір, теж не дозволяють авторові на повну проявити свій талант критика. Відтак вибір жанру літературно-критичного есею є цілком закономірним, адже це твір, де органічно співіснують ці найпоширеніші форми оцінки художнього твору, над якими до того ж домінують індивідуальність сприйняття й оцінки факту, явища, особи.

Література

1. Коць, Т. (2021). Оцінність як лінгвістична категорія: вербальна реалізація і стилістична диференціація. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. № 1(29). С. 18–20.
2. Матіяш, Б. (2005). Щось на кшталт есеїстики... *Критика*. № 91. С. 25–29.
3. Москалець, К. (1999). *Людина на крижині. Літературна критика та есеїстика*. Київ: Критика.
4. Левчук, І. *Комунікативні ознаки рецензійного дискурсу*. Retrieved from: <https://goo.su/YKX7Wa>
5. Яценко, Н. (2017). Жанрово-стильова специфіка наукової рецензії. *Українська мова*. № 1. С. 92–101.

References

1. Kots, T. (2021). Otsinnist yak lnhvistychna katehoriia: verbalna realizatsiia i stylistychna dyferentsiatsiia [Evaluations a linguistic category: verbal realisation and stylistic differentiation]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Literary studies. Linguistics. Folklore studies*. № 1(29). Pp. 18–20.
2. Matiyash, B. (2005). Shchos na kshtalt eseistyky... [A kind of essay...]. *Criticism*. № 91. Pp. 25–29.
3. Moskalets, K. (1999). *Liudyna na kryzhyni. Literaturna krytyka ta eseistyka*. [Man on an Ice-Floe. Literary criticism and essays]. Kyiv: Krytyka.
4. Levchuk, I. *Komunikatyvni oznaky retsenziinoho dyskursu* [Communicative features of the review discourse]. Retrieved from <https://goo.su/YKX7Wa>
5. Yatsenko, N. (2017). Zhanrovo-stylova spetsyfika naukovoї retsenzii [Genre and style specificity of scientific review]. *Ukrainian language*. № 1. Pp. 92–101.

Tetiana SHEVCHENKO

VALUATIVE AND ANALITICAL FEATURES IN THE LITERARY CRITICISM OF K. MOSKALETS

Abstract. *The article analyses the possibilities of K. Moskalets's review discourse based on the example of his famous collection of essays «ManonanIce-Floe». The direct subject of comprehension is the aspects of interaction between the evaluative and emotional principles in the book's essays. K. Moskalets's literary and critical works combine the features of a feedback, a review, and an article. In them, the rational and emotional principles coexist mutually, so the texts demonstrate a balance of evaluative and analytical principles. It is concluded that within one text by K. Moskalets as a critic and writer, one can observe both detailed statement so fanemotional and evaluative nature and thorough critical considerations based on a meticulous, scrupulous, detailed analysis of a work of art in the unity of its content and form, with the foundation in the method of commenting on a literary work.*

Key words: *essay, criticism, collection, analysis, review discourse, evaluation.*